

Ileana Burnichioiu

**BISERICI PAROHIALE
ȘI CAPELE PRIVATE
DIN COMITATELE
ALBA ȘI HUNEDOARA
(1200-1550)**

Editura Mega
Cluj-Napoca, 2018

CUPRINS

Introducere	7
I. Organizarea administrativă și ecleziastică a comitatelor Alba și Hunedoara în intervalul anilor 1200-1550	11
II. Izvoare și istoriografie	17
III. Probleme de terminologie și context privind bisericile parohiale și capelele private	29
IV. Așezări, domenii și locuri de cult în cuprinsul comitatului Alba	43
A. Domeniile regale: Aciliu; Amnaș; Cricău; Cunța; Ighiel; Ighiu; Ocna Sibiului; Orlat; Săcel; Sântimbru	45
B. Domeniile ecleziastice	
1. Episcopale (Episcopia Transilvaniei): Alba Iulia; Berghin; Drâmbar; (<i>Falud</i>); (Ocna Mureș); <i>Euryhaz</i> ; <i>Sanctus Martinus</i> ; Șard	75
2. Capitulare (Capitulul din Alba Iulia): Alba Iulia; Aiud; Aiudul de Sus; Lopadea Veche; Gârbova de Jos; Gârbova de Sus; Gârbovița; Mirăslău; Abrud; Ampoița; Bărbant; Boz; Cergău Mare; Ciugud; Daia Română; <i>Damas(a)földe</i> ; Dumbrava; <i>Fylesd</i> ; Micești; Sângătin; Zlatna	87
3. Abațiile (Abația Igrîș): Cenade; Mănărade; Șoroștin; Țapu	167
C. Domeniile nobiliare	
1. Nord-estul comitatului: Asinip; Băgău; Beța; Botez; Bucerdea Grănoasă; Cecălaca; Cisteiu de Mureș; Cisteiu Român; Ciuguzel; Ciumbud; Copand; Crăciunelul de Jos; Cuci; Deag; <i>Falud</i> ; Fărău; Găbud; Gâmbaș; Gâmbuț; Gheja; <i>Hejőd</i> ; Herepea; Hopârta; Iernut; Iștihaza; Lopadea Nouă; Noșlac; <i>Makotelke</i> ; Ocna Mureș; Odverem; Orosia; Ozd; Petrilaca; Rădești; Sălcud; Sânbenedic; Sâncrai; Sâniacob; Stâna de Mureș; Șilea; Șpălnaca; Turdaș	177
2. Podișul Secașelor: Alămor; Cut; Doștat; Drașov; Ghirbom; Gusu; Hașag; Henig; Păuca; <i>Riengelkirch</i> ; Roșia de Secaș; Șpring; Ungurei; Vingard	
3. Centrul comitatului: Benic; Cetea; Galda; <i>Bukenseg</i> ; <i>Fahid</i> ; Galda de Jos; Mihalt; Tiur; Mesentea; Stremț; Teiuș; Oarda de Jos	253
4. Enclavele răsăritene: Albești; Mureni; Vânători; Vulcan; Boarta; Buia; Metiș; Motiș; Petiș; Veseud; Criș; Florești; Mălâncrav; Noul Săsesc; Roandola; Stejereni; Hoghiz; Racoșu de Jos; Racoșu de Sus; Turia de Sus. . .	281

V. Așezări, domenii și locuri de cult în domeniile și districtele comitatului Hunedoara	
A. Domeniile și districtele regale: Deva; Leșnic; Dobra; Roșcani; Bretea Streiului; Cârnești; Ciula Mare; Densuș; Fărcădin; Hațeg; Livadia; Mălăiești; Nălați; Nucșoara; Ostrov; Paroș; Peșteana; Pui; Răchitova; Râu Alb; Râu Bărbat; Râușor; Sălașu de Sus; Sarmizegetusa; Sânpetru; Sântămărie Orlea; Silvașu de Sus; Unciuc; Vad; Valea Dâljii; Zăvoiu; Geoagiu de Jos; Strei; Streisângiorgiu; Cinciș-Cerna; Hunedoara; Bârsău; Șoimuș	325
B. Domeniile nobiliare: Băcăinți; Bințiți; Brănișca; Chimindia; Almașu-Mare; Folt; Gurasada; Ilia; Mintia; Peștișu Mic; Rapoltu Mare; <i>Turek</i> ; Băcia; Bârcea Mare; Hășdat; Lunca; Peștișu Mare; Sântandrei; Șăulești; <i>Zenthgergh</i>	405
VI. Arhitectură, artă și patronaj religios în comitatele Alba și Hunedoara . . .	439
Concluzii	443
Bibliografie și abrevieri bibliografice	451
Abstract	467
Anexe	471
Hărți: 1-5	
Legendă	
Hărți (6-7)	
Planșe: 1-181	
Tabele genealogice: 1-11	

INTRODUCERE

A trata despre bisericile parohiale și capelele din oricare comitat al Transilvaniei înseamnă a le identifica și a discuta despre o parte semnificativă dintr-un fenomen comun întregii provincii, cel al creării și dezvoltării spațiilor de închinare publice și private. Fenomenul a fost unul complex și cu posibilități multiple de abordare, care solicită o cercetare convergentă, din mai multe direcții. Însă, pentru un teritoriu al Transilvaniei medievale, oricare din istoriile care ar trebui să se sprijine reciproc în privința subiectului – ecleziastică, socială, culturală, economică, de arhitectură, artă etc. –, are o susținere documentară deficitară și o dezvoltare care nu poate sprijini foarte mult investigațiile celorlalte. Evident, nici istoria de artă, care teoretic dispune de surse primare mai durabile și mai numeroase datorită monumentelor, nu este mai favorizată. Proporția distrugerilor a fost foarte mare, monumentele au suferit transformări multiple care le-au alterat, distrus sau numai ascuns pe durată lungă structurile și decorațiile medievale, iar corelarea datelor din teren cu izvoare scrise ori alte surse de arhivă (fotografii și schițe vechi) este insuficient sau inegal realizată.

Restituirea și analiza spațiilor medievale de cult este deocamdată imposibil de atins la scara întregii provincii, așadar trebuie încercată la scară mai redusă, pe formule care pot însemna unități administrative, ecleziastice (comitate, dioceze, arhidiaconate sau protopopiate), categorii constituite în funcție de rolul îndeplinit ori numai punctual, pe obiective.

În ceea ce mă privește, am ales să investighez construcțiile de cult și imaginile lor pictate, ori sculptate, alături de mobilierul religios în două dintre comitatele Transilvaniei, Alba și Hunedoara (Anexe. Harta 1). Iar din această categorie amplă m-am limitat la o subcategorie foarte bine reprezentată în teren dar puțin investigată, anume, cea a spațiilor de cult care s-au ridicat în cadrul parohiilor, împreună cu filiile lor și cu lăcașurile din reședințele publice ori private, adică totalitatea lăcașurilor deservite de clerul secular. Investigarea lor a fost stimulată de studii importante, monografice, îndeosebi pentru jumătatea de sud a comitatului Hunedoara (Țara Hațegului), de sinteze și repertorii realizate pentru Transilvania sau pentru părți din ea de către Viktor Roth, Jolán Balogh, Dénes Radocsay, Virgil Vătășianu, Géza Entz, Hermann Fabini etc.; de asemenea, și de unele abordări punctuale, de monument. În ansamblu însă, cercetarea s-a dovedit inegală, disproporționată în defavoarea abordărilor analitice și marcată de o dezvoltare de multe ori independentă a celor trei istoriografii ale provinciei: română, maghiară, germană, care rareori converg.

Organizarea comitatensă pare să nu fi condiționat direct felul în care s-au structurat unitățile ecleziastice și apariția construcțiilor pe care le analizăm. Și mai puțin, felul în care au arătat și s-au metamorfozat în timp. Dar, condiționările au venit dinspre cei care dețineau proprietățile pe care s-au edificat, cuprinse în astfel de limite administrative.

Aplicată unui teritoriu aparținând Transilvaniei, precum cele două comitate, din cauza condițiilor în care se pot desfășura cercetările, cu surse scrise rare sau

indirecte, fără investigații arheologice sau cu o arheologie legată strict de rezolvarea problemelor de conservare ale monumentelor și fără obligativitatea corelării cu cercetarea de parament, acest mod de tratare, extins, al spațiilor de cult, adeseori s-a soldat cu rezultate mai puțin spectaculoase la prima vedere, ușor de catalogat drept „minore”; de asemenea, cu materiale aride, abundând de trimiteri la niște izvoare ce par să spună întotdeauna prea puțin, favorizând mai mult imaginea bisericii ca spațiu utilitar și ca bun patrimonial, nu pe cea de loc privilegiat al actelor de pietate și de barometru al gusturilor artistice ale unei epoci din viața provinciei. Cu toate acestea, credem că eforturile de recuperare a contextelor acestor locuri de cult, cumulate, pot avea efecte însemnate într-o durată lungă, pe măsură ce astfel de abordări se extind și la alte teritorii ale provinciei.

În cuprinsul comitatelor, de la nivelul secolului al XIII-lea, de când ne-am stabilit limita cronologică inferioară a lucrării, stăpânirile au fost pe atât de variate, pe cât de diversă a fost structura socială a provinciei ori de fluctuantă politica de donații a diverșilor regi și modul în care s-a făcut transmiterea proprietății. Peste domeniul regal inițial care – ca o consecință a modului de ocupare a teritoriului –, a cuprins în principiu tot pământul regatului, s-au suprapus (cu origini dintr-o situație anterioară) stăpâniri cneziale neoficializate sau oficializate foarte târziu (cazul districtelor din comitatul Hunedoarei, spre exemplu), ale instituțiilor ecleziastice (episcopie, capîtlu, abații) sau cele foarte numeroase ale laicilor – neamuri/clanuri de origine diferită sau lideri ai unor comunități de coloniști (greavi) al căror statut a evoluat spre nobilitate (cu precădere, în nordul comitatului Hunedoara și în întreg comitatul Alba). Prin urmare, a părut firesc să încercăm o apropiere a obiectelor noastre de studiu de contextele în care au fost create, contexte marcate de cadre precum domeniile (cu caracter privat) sau districtele (cu caracter colectiv, specifice mediilor majoritar românești), așezările sau reședințele. Un atare mod de abordare are mai mari șanse de a potența capacitatea monumentelor și artefactelor de a fi documente ale istoriei artei și de a ajuta la înțelegerea apariției lor, a rolului avut și de a le asocia din nou cu cei care au avut inițiativa de patronaj artistic și religios, și în general cu beneficiarii lor temporali.

În primul capitol al lucrării am creionat limitele teritoriale, temporale și istorice ale temei, alături de probleme de metodă, iar în cel de-al doilea am încercat să ofer o perspectivă asupra bazei documentare și literaturii de specialitate disponibile la această dată pentru obiectivele discutate. În același timp, s-au ridicat probleme de identificare a bisericilor care au avut rang de „parohiale” sau au fost numai capele, prin urmare, a fost nevoie de o tratare specială a problemelor de terminologie în contextul pe care îl cunoaștem în legătură cu organizarea bisericească în cazul celor două confesiuni majore ale Transilvaniei medievale, catolică și ortodoxă.

De inventarierea exhaustivă și analizarea monumentelor, dimpreună cu elemente aparținând contextelor locale, condiționărilor de-a lungul perioadei 1200-1550, ne-am ocupat în capitolele IV și V, pe fiecare comitat, domenii și districte (regale, ecleziastice, nobiliare) (Anexe. Hărțile 2-5), așa cum au putut fi ele conturate cu ajutorul cercetării istorice de astăzi.

„Inventarierea” a fost una complexă și extinsă la intervalul foarte generos al secolelor XIII-XVI, dar mereu condiționată de calitatea surselor, foarte variate, de obicei destul de sărace în informațiile de care am avut nevoie; de asemenea, a fost condiționată de cercetările anterioare, mai vechi sau mai noi care au impus verificări în teren, completări și corecturi. Acolo unde ele au atins obiectivele noastre (pentru districtul Hațeg, spre exemplu, spațiu privilegiat al cercetărilor de medievistică, în general), materialul nostru s-a restrâns pentru a nu fi repetitiv, preluând interpretările cele mai verosimile și limitându-se la perspective sintetice asupra subiectelor. Acolo unde a fost cazul, s-au remarcat inadvertențele unor concluzii anterioare ori s-au introdus completări dinspre surse mai noi și vechi, rămase neexploatate.

Studiile au debutat, îndeobște, cu primele date despre domenii și districte, în cadrul lor despre așezări, elită locală și populație (număr, etnie, confesiune), în scopul de a surprinde momentele în care au fost pregătite colectivitățile și indivizii pentru a fonda și întreține spații de cult publice sau private. Au fost tratate atât locurile de cult dispărute complet, recuperate din izvoare de arhivă (grafice și fotografice, izvoare scrise, hărți), cât și monumente care se află astăzi în funcțiune, mai mult sau mai puțin transformate. Au fost oferite repere ale amplasamentelor raportate la geografia actuală sau mai veche, în funcție de situații și de disponibilitatea surselor. Acolo unde a fost relevant, reperele topografice au fost extrase din *Cartarea iosefină a Ardealului*, sursă târzie, din anii 1769-1773, dar care constituie, printre altele, și prima topografiere a locurilor de cult din Transilvania.

În aceleași capitole structurate pe comitate, domenii și districte, s-a identificat și s-a prezentat tot ce a fost găsit ca medieval în teren și în materiale de arhivă, legat de structura și planimetria unui monument, chiar și foarte transformat. Totodată, s-au analizat elementele care l-au personalizat din punct de vedere stilistic, s-au urmărit modificările aduse fundațiilor inițiale și, în măsura posibilului, modificarea contextelor care le-au generat. Au fost urmărite datele despre „mobilierul” (în sens larg) dispărut sau existent, utilizat de-a lungul secolelor, într-un spațiu de cult. Pe cât posibil, s-a identificat cu ajutorul criteriilor prezentate în capitolul III, statutul pe care l-a avut construcția, de biserică parohială sau de capelă, cu drepturile aferente. Schimbarea statutului unei biserici preceda sau se realiza prin schimbări din lemn în piatră sau modificări de ordin arhitectural și de inventar sau aducea bisericii drepturi (de botez, de înmormântare) care generau venituri și posibilități însemnate de întreținere. Apoi, a preocupat caracterul privat sau public al unui lăcaș de cult și funcțiile îndeplinite, recunoscute oficial (de „îngrijire a sufletelor”) ori rămase neoficiale (de reprezentare, apărare, depozit).

Lucrările care se impun unei cercetări sistematice (de parament, arheologice), care să completeze ori să corecteze documentația actuală legată de arhitectura și decorația (în sens larg) medievală a edificiilor au fost și ele mereu subliniate. Investigațiile amănunțite au oferit posibilitatea de se contura o serie de legături dintre ateliere/meșteri, atât la nivelul restrâns al celor două comitate, cât și la cel al provinciei sau regatului.

În cuprinsul aceluiași capitole, III și IV, delimitarea etapelor de parcurs și a amprentei stilistice a fiecărei perioade a fost urmărită cu consecvență pentru monumentele care și-au conservat suficient de bine componente artistice. În acest sens, periodizarea la care ne-am raportat (fără absolutizări) a fost în primul rând cea uzitată de istoria artei central-europene mai ales pentru arhitectură și sculptură, dar adaptată la provinciile fostului regat din care și Transilvania a făcut parte: romanic matur (1200-1260), romanic târziu – gotic timpuriu (1280-1330), gotic matur și internațional (începutul secolului al XIV-lea – 1350/1360 – 1430), prima etapă a goticului târziu (1430-1470) și a doua etapă a goticului târziu împletită cu formele Renașterii (1470-1541). În același timp, nu am exclus alte așa-zise „sisteme cronologice”, dar lucrurile s-au simplificat foarte mult prin faptul că arhitectura de cult de la nivelul bisericilor care au reprezentat instituțiile minore (lăcașuri parohiale, capele) ne arată puține contaminări cu arhitectura de tradiție bizantină, acestea aflându-se în rândul arhitecturii de mănăstire, îndeosebi. Doar pictura este cea care se înscrie mai clar ambianței bizantine. Aplicarea periodizării de mai sus nu s-a făcut într-un mod rigid, mai ales că ne aflăm într-un mediu preponderent rural, în care formele arhitectonice sau plastice adesea nu au respectat dezvoltările stilurilor marilor șantiere. Cu toate acestea, datorită analizelor amănunțite și nuanțării stilistice, arhitectura și arta religioasă de cult a teritoriului investigat ne-a apărut astfel mai variată și mai bogată decât se știa, cu realizări remarcabile sau extrem de modeste, excepționale pentru provincie sau doar stereotipe, de factură romanică, gotică, renașcentistă și de tradiție bizantină.

Preocupându-ne de fiecare spațiu de cult în parte, au rezultat, de fapt, baze care pot sprijini noi strategii de cercetare și protecție, demersuri comparative și concluzii privitoare la tipuri de construcții ridicate în cuprinsul celor două comitate, grupe de monumente, influențe exercitate de alte șantiere din exterior (din centre episcopale, din orașe, din mediul săsesc) și implicit, aprecieri legate de cei implicați în crearea, dotarea și întreținerea spațiilor de cult.

Lucrarea cuprinde și un material ilustrativ obținut în urma cercetărilor de teren, dar și unul arhivistic, în mare parte inedit, care a surprins (în desene, fotografii sau copii în acuarelă) monumente și artefacte în stadii diferite de conservare. Acestea din urmă provin cu precădere din jumătatea secolului al XIX-lea – prima jumătate a secolului XX. Li se adaugă hărți cu domeniile și așezările comitatelor, planimetrrii ale construcțiilor sau tabele genealogice care să faciliteze identificarea în cadrul familiilor nobiliare a acelor personaje care au fost comanditarele certe sau posibile ale unor lucrări de construcție, reconstrucție, întreținere obișnuită și înzestrare a bisericilor cu decorații și obiecte de cult.